

УДК 811.161.2

В. Г. Сухенко

МОВА І ЧАС: УЗАЄМОДІЯ І РОЗВИТОК

Сухенко В. Г. Мова і час: узаємодія і розвиток.

Статтю присвячено колу питань, пов'язаних із функціонуванням мови в соціумі в контексті окремого часового виміру. Проаналізовано мовні явища, зумовлені змінами у світі останнього періоду; висвітлено мовний аспект неповноти культури кінця ХХ – початку ХХІ ст., проведено спостереження над мовою художніх творів.

Ключові слова: мова часу, суспільство, соціальний час, походження мови, унормованість.

Сухенко В. Г. Язык и время: взаимодействие и развитие.

Статья посвящена кругу вопросов, связанных с функционированием языка в социуме в контексте отдельного временного измерения. Проанализированы языковые явления, обусловленные изменениями в мире последнего периода; раскрыт языковой аспект неполноты культуры конца ХХ – начала ХХІ века, проведены наблюдения над языком художественных произведений.

Ключевые слова: язык времени, общество, социальное время, происхождение языка, нормированность.

Sukhenko V.G. Language and Time: interaction and development.

The article to the range of issues related to the functioning of language in society in the context of a single time dimension is devoted. The linguistic phenomena caused by changes in the world last period are analyzed, the linguistic aspect of the incompleteness of culture of the late XX – early XXI century is disclosed, observations on the language of art works are made.

Key words: the language of the time, society, social time, the origin of language, normalization.

«Мова часу» й «час мови». З початку появи науки про мову лінгвістів цікавила проблема взаємодії мови й часу, зв'язку мови та суспільства, тому що мова як засіб спілкування народжується й розвивається лише в суспільстві протягом окремого часового виміру.

Трансформація основних складових функціонування соціуму (політики, економіки, ідеології, культури, побуту) позначається в мові, яка фіксує відбитки різноманітних змін, перетворень, подій, що відбуваються в суспільстві в певний проміжок часу.

Дослідники відзначають важливість розуміння терміна «мова часу» (мова епохи) для визначення естетичної значущості якого-небудь етапу розвитку мови, а також при розв'язанні питання про способи можливої інтерпретації текстів окремого періоду. Більшість сучасних учених спирається на положення, висунуте В. В. Виноградовим, що *мова часу* – це сукупність мовних одиниць, які відбираються авторами текстів із загальнонаціональної мови, котра постійно розвивається, для вираження думок і почуттів, властивих конкретній епосі.

Беручи до уваги традиції вивчення мови часу, закладені в працях Р. О. Будагова, Г. О. Винокура, М. О. Карпенко, В. М. Русанівського та ін., звертаємо увагу на те, що мова будь-якого авторського тексту особистісна, індивідуальна, і лише за допомогою розуміння мови широкого кола авторів одного часу може бути адекватно зрозумілий і сам час.

Метою статті є аналіз мовних явищ, пов'язаних зі змінами в суспільстві останнього періоду, характеристика розвитку та сприйняття української мови на прикладі художніх творів кінця XX – початку XXI ст.

З кожним десятиліттям змінюється мовна ситуація, і хоч члени суспільства не перестають говорити зовсім інакше, але мова змінюється. Поясненням цьому є певні події, які призводять до змін у суспільстві в певний проміжок часу, що відбиваються не тільки на процесах політичного, економічного чи соціального устрою держави, а й на мові.

Період кінця XX й початку XXI ст., який прийнято називати зламом тисячоліть, позначений глобалізаційними змінами у світі, які створюють нові соціосеміотичні середовища для функціонування

мови і стають поштовхом для значних мовних зрушень. Це відбувається в результаті впливу на європейські й інші мови англійської мови і зникнення ідеологічного контексту, у якому функціонували східноєвропейські мови.

Останнім часом помітна увага приділяється вивченню «мови кінця ХХ ст.», аналізу лінгвістичних явищ (Б. М. Ажнюк, Д. Х. Баранник, О. Д. Дуліченко, С. Я. Єрмоленко, Л. А. Жданова, О. А. Земська, Л. Н. Зубатова, Ю. М. Караулов, В. В. Колесов, В. Г. Костомаров, Л. П. Крисін, Н. А. Купіна, Л. Т. Масенко, З. В. Подчасова, О. А. Семенок, Л. О. Ставицька, О. А. Стишов та ін.).

Час не існує поза соціальними змінами, бо події – це суть соціального змісту темпоральності, що характеризується тривалістю та послідовністю соціальних явищ у їхній взаємодії. Соціальний час – це форма буття соціуму, яка виявляється в зміні послідовних подій та складається із соціальних й індивідуальних уявлень. Поняття «соціальний час» використовують як узагальнення всіх різноманітних значень часу щодо суспільства, воно стає синонімом «історичного часу».

Зміни в мові пов'язані з кардинальними змінами в характері членування соціального часу, яке здійснюється через кількість подій, у тому числі комунікативних, що припадають на одиницю реального часу й визначають структуру інформаційного обміну.

Збільшення кількості соціальних подій, що припадає на часову одиницю, призводить до ущільнення реального часу й породжує в носія мови відчуття зменшення його лінійного обсягу. Відтак соціальний час під впливом динаміки економічних, соціально-політичних і семіотичних процесів піддається своєрідній компресії, яка здатна впливати на характер перебігу комунікативних подій і, відповідно, «тягне» за собою зміни у функціонуванні мовних засобів [6].

Однією важливою особливістю сучасного періоду розвитку мови стає посилення конкуренції між мовами світу. Вона є наслідком загальної інтенсифікації соціально-політичних процесів, з одного боку, а з другого, – викликана інтенсифікацією в сучасному світі процесів інформаційного обміну. Почали відроджуватися напівзабуті міноритарні мови – уельська, бретонська, галісійська, провансальська, гагаузька та ін. Симптоматично те, що в сучасних наукових дослідженнях лише одна зі світових мов – англійська – асоціюється з глобалізацією, у той час, як будь-яка інша мова, що характеризується меншою комунікативною або демографічною потужністю, розглядається як «неглобальна».

На основі цього в українській мові сучасного часу спостерігається активізація традиційних морфологічних способів словотворення.

О. А. Семенюк у своєму дослідженні зазначає, що активне запозичення іншомовної лексики призводить до активізації іншомовних морфологічних елементів (*мас-медіа, відеопортал*); до появи нових слів, що вказують на значущі для соціуму ознаки, якості й властивості явищ, реалій, людей (*інфляційний, мерчендайзер*); до активного використання словотвірних елементів, що виражають перебільшене (суперлятивне) значення (*мегаспорт, суперпозиція*); до активізації моделей з префіксами зі значенням зміни, повернення (*ре-, де-*) і префіксами *пост-, екс-*, що є певним показником динаміки соціальних процесів, змін у політико-економічній та інших сферах життя, мінливості пріоритетів та авторитетів (*деструктуризація, постмодернізм*); збільшення випадків використання афіксації, суфіксальних моделей, властивих розмовному стилю (як один з показників тиску розмовного середовища на книжні стилі, зниження загального мовного смаку та спрощення лексико-граматичних норм) (*інтим, офіціоз*) тощо.

З роками збільшується продуктивність утворення складноскорочених слів. Характерною рисою рекламних текстів, мови ЗМІ 90-х років є значна кількість абревіатур, що складаються як із власне українських, так і з іншомовних елементів (*MTC, UMC*).

Останнім часом зменшується кількість запозичень іншомовних лексичних одиниць в українську мову через посередництво російської. Ця тенденція була характерна для радянського часу. І хоч за інерцією в мові ЗМІ, індивідуальному мовленні правопис і вимова іноді відповідають старій (проросійській) схемі, нормативні тенденції, фонетичне й орфографічне освоєння запозичень відповідно до норм сучасної української літературної мови набирають силу. Особливо це виявляється в лексикографічній практиці. Наприклад: *Гельсінкі, ена, жури* та ін.

В. А. Звегінцев у книзі «Теоретическая и прикладная лингвистика» в екскурсі в історію лінгвістики відзначав зміну її місця в системі наукового знання, а також зрушення у ставленні суспільства до мови, яке характеризувало середину ХХ ст. Він писав: «Змінилося і саме ставлення до мови. Новітні розвідки в галузі мови вселяють до неї відчуття, схоже на недовіру. Раніше мовою користувалися бездумно, легко й вільно, захоплювалися її різноманіттям і невичерпністю, милувалися гнучкістю й барвистістю і любили відданою, шанобливою та інтимною любов'ю, змішаною з почуттям гордості. А тепер ретельно дізнаються, чи добросовісно мова виконує свої функції, чи не дозволяє собі яких-небудь надмірностей, що відхиляються від формальних приписів логіки, чи достатньо повно й точно передає «інформацію» [2, с. 13].

Сучасний стан української мови складається із системи функціональних стилів, різних форм існування (літературна мова як форма національної мови, що становить загальнонародний варіант мови, територіальні діалекти, діалектні варіанти в діаспорі, стратні варіанти мови). Як зразкове може розглядатися мовлення порівняно невеликого прошарку інтелігенції, що визначається високим ступенем унормованості на всіх рівнях мови. Другий страт становить масове літературне мовлення, що характеризується меншою мірою унормованості й може нести відбиток певного територіального діалекту чи професійного жаргону. Ним оволодівають громадяни в школі та після її закінчення. Наступний страт – це розмовно-побутове мовлення, якому властива більша довільність у користуванні мовними засобами. І, нарешті, жаргонне мовлення, що актуальне для спілкування молоді [5, с. 35].

Сьогодні значне коло людей не має запасу слів для вираження позитивних чи негативних емоцій. Лексична система української мови початку ХХІ ст. є відкритою, динамічно розвивається, відповідає на всі виклики часу й соціуму. Відомо, що в лінгвальній практиці кожного нового покоління з'являються певні мовні особливості порівняно з мовленням його попередників. Через це досить важливою тенденцією розвитку національного словника виступає мода на певні лексичні одиниці. Модні слова – це специфічний шар лексики, що містить слова іншомовні і стилістично обмежені, які відрізняються незвичайністю звучання й семантики, високою частотою використання, тобто такі, що перебувають у фокусі загостреної мовленнєвої уваги сучасної людини (*планишетник, бой-френд, онлайн-переклад, блог, дрес-код* тощо) [7].

У кожний історичний період життя народу окреслюється розуміння мови як суспільного явища. Питання періодизації історії української мови пов'язане з етногенезом українців, слов'ян, індоевропейців. Її виникнення – тривалий процес, що охоплює багато століть. Дослідники радянського часу (М. Жовтобрюх, Л. Булаховський, В. Німчук), працюючи в межах офіційної доктрини про існування давньоруської мови, намагалися, залучаючи наукові відомості, установити час і витоки формування української мови. Так, наприклад, Леонід Булаховський уважав, що виразні лексичні, фонетичні, частково морфологічні ознаки української мови можна спостерігати вже в пам'ятках ХІІ ст.

Процес формування сучасних українських мовних особливостей тривав багато століть. Деякі з них з'явилися ще в мові східнослов'янських племен, що жили на території сучасної України в VI–IX ст., інші – у період Київської Русі (IX–XIII ст.), значна частина – на пізніших етапах.

Більшість дослідників українського глотогенезу починає періодизацію української мови з праслов'янського періоду, коли в спільнослов'янській мові в східних її діалектах розвивалися майбутні протоукраїнські ознаки сучасної української мови. Найбільш суперечливим є період від розпаду праслов'янської мови до XIV ст.

Співіснування різних наукових концепцій та гіпотез є свідченням актуальності, складності та перспективності дослідження проблеми походження та періодизації української мови, розв'язуваної не одне століття. Немає потреби її прикрашати, посилювати якимись міфами й вигадками. Потрібно відштовхуватися від того, що українська мова має прямі, непрямі, опосередковані спільні моменти з іншими мовами слов'янського й неслов'янського світів.

Кожне нове століття характеризується глобальними змінами в усіх сферах життя людини, що зумовлює значне зростання темпів збагачення словникового складу мови. Унікальна властивість мови полягає в тому, що будь-яке слово в ній породжує інше. З'являються неологізми, професіоналізми, неофразеологізми, навіть, вульгаризми.

Представники класичного красномовного письменства старанно оминали згрубілу, просторічну лексику. У наші дні вона зі швидкими темпами переходить в активний словниковий фонд носіїв мови, у ЗМІ і навіть у поезії. Яскравий приклад наводить Л. А. Лисиченко: «Коли чують слово *зілля*, не згадують те різнотрав'я, щодо зростає в полі, на луках, у саду, у лісі, а при слові *травка* думають не про ту, що зеленіє, а швидше згадують про наркотичні засоби» [5, с. 91].

Відбувається деестетизація мови, що особливо помітно на прикладі розвитку мови поезії як однієї із форм літературної мови. По-різному виявляються погляди на мову в один часовий проміжок, але різних за віком людей. Порівняймо:

Д. Білоус
РІДНЕ СЛОВО

Ти постаєш в ясній обнові,
як пісня, линеш, рідне слово.
Ти *наше диво калинове,*
кохана материнська мова!
Несеш барвінь гарячу, яру
в небесну синь пташиним граєм
і, спивши там від сонця жару,
зеленим дихаєш розмаєм...
Плекаймо в серці кожне гроно,
прозоре диво калинове.
Хай квітне, пломенить червоно
в сім'ї великій, вольній, новій.

О. Ірванець
ВІРШ ДО РІДНОЇ МОВИ

Як ти *звучиш калиново-дубово,*
Рідна моя, моя матірня мова!
Слово м'яке, оксамитове, байкове.
Слово є дідове. Слово є батькове.
І Білодідове. І Сивоконево.
І Чорноволове вже узаконене...
...Вороне чорний! Даремно ти *крячеш!*
Ріднеє слово жис і є – бачиш?
Рідна моя, українська мова
Житиме вічно – *кльова, фірмова!*

Кінець ХХ століття подарував українській мові свободу. Сучасні письменники не обмежуються поетизмами, не цураються грубого слова (аби лиш воно було точним, аби лиш несло правду), натуралістичної деталі, мовби навмисне згрубілого образу. Наприклад, у творчості А. Охрімовича: *«де неба край, немов живіт у риби, потроху зблід, почервонів, палає...»* («Цвів спокій...»), *«сонце в zenіті нагадало сліпучо-білу електрику моргу»* («Ірраціональність мого безсоння»), *«Байдужий хлопчик-напівфабрикат в пустелі мозку виростив антену»* («В передчутті якогось справді чуда...»). То що ж це: навмисна приземленість чи нова поетичність?

«Мова – явище, яке завжди в дорозі, у розвитку...» [5, с. 31]. Це – креативний процес, у якому різні види номінації складають єдине ціле. На жаль, на сучасному етапі літературна мова стрімко наближається до мови вулиці, натовпу, смс-повідомлень, Інтернет-мови, що призводить до її обмеженості та пристосування до повсякденного життя. Тим самим руйнується культурний шар української літературної мови, тієї, яка вільно функціонує в сучасних засобах комунікації й управління, має достатню термінологію в усіх сферах науки, техніки, мистецтва, яка шанована у світі не тільки за красу й милозвучність.

Література

1. Єрмоленко С. Я. Мова і українознавчий світогляд : [монографія] / С. Я. Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – 444 с.
2. Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика / В. А. Звегинцев. – М. : Просвещение, 1968. – 336 с.
3. Коцюбинська М. «Поет між нами...» / М. Коцюбинська // Сучасність. – 1993. – № 12. – С. 154–158.
4. Крижанівська О. І. Історія української мови. Історична фонетика. Історична граматики : [навчальний посібник] / О. І. Крижанівська. – К. : ВЦ «Академія», 2010. – 248 с.
5. Лисиченко Л. А. Ці невичерпні глибини мови : [монографія] / Л. А. Лисиченко. – Х., 2011. – 304 с.
6. Мова і мовознавство в духовному житті суспільства / О. Б. Ткаченко, Г. В. Зимовець, С. С. Єрмоленко та ін. – К. : Видавн. дім Д. Бураго, 2007. – 352 с.
7. Стишов О. А. Основні тенденції розвитку лексичного складу української мови початку ХХІ століття / О. А. Стишов // Вісник Запорізького національного університету : Філологічні науки : зб. наук. пр. – 2012. – С. 406–415.

Стаття надійшла до редакції 19.11.2013 р.